

Ferm, doch onopvallend

Nederland en de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (1973-1983)

Laurien Crump, Lenna Lammertink en Eva Zeilstra

TVGESCH 132 (2): 257–279

DOI: 10.5117/TVGESCH2019.2.006.CRUM

Abstract

Firm, but inconspicuous. The Netherlands and the Conference on Security and Co-operation in Europe (1973-1983)

This article reconsiders the role of the Netherlands in the Conference on Security and Co-operation (CSCE) in Europe in times of both *détente* (1973-1979) and crisis (1980-1983). This conference was meant to channel the Cold War in a more peaceful direction, but soon turned into a clash between Western and Eastern European values. Contrary to conventional wisdom, this article argues that the Dutch were not primarily concerned with advancing human rights, but rather with maintaining Western European unity and mediating between the members of the European Community and the North Atlantic Treaty Organization. Moreover, the Dutch priority shifted from European Political Co-operation during *détente* to a greater emphasis on NATO and co-operation with the Americans in times of crisis. Pragmatic rather than idealistic, the Dutch contribution to peace in Cold War Europe consisted more in its willingness to compromise than in its principled defence of human rights.

Keywords: Cold War; *détente*; European security; European Political Cooperation; human rights

In een periode waarin de president van de Verenigde Staten de zwanenzang van het multilateralisme zingt, Europa telkens steeds meer op zichzelf wordt teruggeworpen en er volgens sommigen sprake is van een *nieuwe* Koude Oorlog, is een historische terugblik op Europese veiligheid en samenwerking tijdens de Koude Oorlog van belang. In de tweede helft van de Koude Oorlog werd hiertoe

de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) georganiseerd. Hierin trachtten alle Europese landen inclusief de Sovjet-Unie, Canada en de Verenigde Staten de grootste spanningen in de Koude Oorlog in goede banen te leiden door middel van een pan-Europese, multilaterale veiligheidsdialoog. Volgens het standaardbeeld heeft Nederland als klein land zelfs een bovengemiddeld

grote bijdrage geleverd aan deze samenwerking. In de recensies over de onlangs verschenen biografie van de voormalig minister van buitenlandse zaken, Max van der Stoep, wordt veelal zijn bijdrage aan het Helsinki-slotakkoord in 1975, dat volgde op de eerste CVSE-fase, geroemd. Volgens de *Trouw*-recensent blijkt uit de biografie zelfs dat hij wist 'te bewerkstelligen dat respect voor mensenrechten een integraal onderdeel werd van internationale verdragen, zoals de Slotakte van Helsinki'.¹ In feite was de link tussen interstatelijke veiligheid en individuele veiligheid, die werd beslecht door de nadruk op mensenrechten, echter een verdienste van het Westen als geheel.² De vraag wat dan precies wél de Nederlandse bijdrage aan dit proces was staat in dit artikel centraal.

In de internationale historiografie wordt de CVSE met name gezien als een westers succesverhaal, aangezien de introductie van mensenrechten in het Helsinki-slotakkoord wordt geïnterpreteerd als een manier van het Westen om dissidenten in Oost-Europa een wapen in handen te geven en het communisme uit te hollen.³ De Nederlandse geschiedschrijving voegt daar een belangrijk aspect aan toe door de Nederlandse 'voortrekkersrol'

op het gebied van mensenrechten alsmede haar 'hardnekkige vasthoudendheid' te benadrukken.⁴ Zo schildert Floribert Baudet Nederland af als het land dat er mede, door middel van haar actieve houding in de CVSE en haar nadruk op de afspraken over mensenrechten, voor heeft gezorgd dat Oost-Europese landen zich los begonnen te maken van het juk van de Sovjet-Unie.⁵ Ook de Nederlandse delegatie presenteerde zichzelf als pionier van verbeterde mensenrechten in Oost-Europa, door te stellen dat zij niet terugdeinsde voor het Sovjet-Russische 'vagevuur van onderhandelingen' ten aanzien van de wens voor een vrijere uitwisseling van personen, ideeën en informatie tussen Oost en West.⁶ In de buitenlandse literatuur wordt de rol van Nederland slechts sporadisch afzonderlijk benoemd, en als de rol van Nederland al aan bod komt, wordt zij eerder gekenschetst als 'stubborn' dan succesvol.⁷ Wel wordt Nederland samen met Canada soms geschaard bij 'NATO's maximalists' en ook wordt Nederland in het kader van kritiek op de

1 Co Welgraven, 'De biografie van Max van der Stoep leert ons: hij smeerde altijd om twaalf uur twee bruine boterhammen met kaas', *Trouw*, 25 februari 2018.

2 Zie bijv. Vojtech Mastny, *Helsinki, Human Rights and European Security. Analysis and documentation* (Durham 1986) 8.

3 Daniel C. Thomas, *The Helsinki Effect. International norms, human rights, and the demise of communism* (Princeton en Oxford 2001) en Sarah B. Snyder, *Human rights activism and the end of the Cold War. Transnational history of the history network* (New York 2011).

4 H. W. Bomert, *Nederland en Oost-Europa: meer woorden dan daden. Het Nederlands Oost-Europa beleid, geanalyseerd binnen het kader van het CVSE proces (1971-1985)* (Utrecht 1990) 96-98. Vgl. Floribert Baudet, *Het heeft onze aandacht. Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989* (Amsterdam [2001]) 90-93.

5 Floribert Baudet, "It was Cold war and we wanted to win". Human rights, détente and the CSCE, in Mastny, A. Wenger e.a. ed., *Origins of the European Security System: The Helsinki Process Revisited, 1965-75* (London en New York, 2008), 183-198, aldaar 195.

6 Conferentie over veiligheid en samenwerking in Europa. De rol die Nederland heeft gespeeld, *Het Nationaal Archief*, Den Haag (hierna NA), 2.21.205.06, collectie 529.

7 John Maresca, *To Helsinki* (Duke, 1984) 90.

Brezjnev-doctrine besproken.⁸ Mogen we de internationale historiografie geloven, dan was er van Nederlandse invloed weinig sprake.

Onderzoek in zowel Nederlandse als buitenlandse archieven toont niet alleen aan dat de rol van Nederland in internationaal perspectief aanzienlijk kleiner was dan verondersteld in de Nederlandse literatuur, maar ook dat de CVSE een belangrijk instrument was voor een pan-Europese dialoog dat ook als ‘safety-valve for the hot-pot of international relations’ fungeerde, zoals de Sovjetgezant, Yuri Kajslev, het zo treffend verwoordde.⁹ De nadruk op de westerse inbreng van mensenrechten lijkt dan ook ietwat teleologisch en biedt te weinig ruimte aan andere factoren die de CVSE tot een succes maakten. Deze tegenstelling vraagt om een herziening van de rol en houding van Nederland in de CVSE, dat als klein land en tevens lid van de NAVO en de Europese Gemeenschap een interessante casus is. Op deze manier wordt ook een nieuw licht geworpen op de functie en de verdiensten van het CVSE-proces. Het Nederlandse archiefmateriaal wordt met name gecontextualiseerd met behulp van Britse en voormalig Oost-Duitse bronnen. Dit artikel kan op die manier de hypothese testen dat kleine landen in het CVSE-proces een ongekend grote manoeuvreerruimte hadden en tegelijkertijd vraagtekens zetten bij de Nederlandse rol binnen het CVSE-proces

door het in een internationale context te plaatsen.

Daarmee tracht dit artikel ook een bijdrage te leveren aan de zogeheten *New Cold War History*, waarin op basis van multi-archivaal onderzoek aan beide kanten van het IJzeren Gordijn het conventionele beeld van de Koude Oorlog als een bipolair supermachtenconflict wordt bijgesteld.¹⁰ Er wordt dan ook kritisch gekeken naar de mate waarin de casus Nederland de uniformiteit binnen de NAVO nuanceert en de mate waarin de Nederlandse interpretatie van cruciale begrippen als ‘détente’, ‘veiligheid’ en ‘vooruitgang’ subjectief geladen is. Daarbij worden de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en andere landen niet langer geïnterpreteerd op basis van uitsluitend Nederlandse bronnen, maar wordt er ook naar de achterliggende angsten, onzekerheden en motieven gekeken om op die manier een duidelijk onderscheid te maken tussen het Nederlandse handelen in het moment en de historische reconstructie achteraf.

Dit artikel is tevens vernieuwend in zijn streven om een langere periode van het CVSE-proces tijdens de Koude Oorlog in kaart te brengen in plaats van slechts de aanloop naar het Helsinki-otakkoord tussen 1972 en 1975.¹¹ Het is daarom gestructureerd rondom verscheidene CVSE-conferenties, zoals die in Genève en Helsinki van 1973-1975, in Belgrado van 1977-1978 en in Madrid van 1981-1983. Op die manier

8 Michael Cotey Morgan, *The Final Act: The Helsinki Accords and the Transformation of the Cold War* (Princeton 2018) 175, 138.

9 Joeri Kasjlev, ‘The CSCE in the Soviet Union’s Perspective’, *NA*, Minister van Buitenlandse Zaken, jhr. mr. J.L.R. Huydecoper van Nigtevecht, 1957-1996, Z238, inv. nr.9, 30.

10 John Lewis Gaddis, *We now know. Rethinking Cold War history* (Oxford en New York: Oxford University Press 1997) 189.

11 Zij bijvoorbeeld Maresca, *To Helsinki*; Luigi Ferraris, *Report on a Negotiation: Helsinki, 1972-1975* (Geneva, 1979); V. Mastny, A. Wenger e.a. ed., *Origins of the European Security System: The Helsinki Process Revisited, 1965-75* (London en New York, 2008).

De Nederlandse delegatie tijdens de voorbereidende CVSE-conferentie in Dipoli, een buitenwijk van Helsinki, in 1972.

NL-HaNA, Berge, van den, 2.21.205.06, inv.nr. 16

kan de rol van Nederland binnen de CVSE alsmede de rol van de CVSE als instrument voor het waarborgen van veiligheid en samenwerking in Europa gedurende de periodes van détente (jaren '70) en internationale crises naar aanleiding van de Sovjetinvasie in Afghanistan (1979) en de Poolse crisis (1980-1983) getraceerd worden. Juist de juxtapositie van de conferenties in Helsinki en Belgrado ten tijde van détente, tegenover die in Madrid, toen de spanning van de Koude Oorlog erg was opgelopen, is geschikt om de CVSE te waarderen voor wat het was: een multilaterale dialoog over veiligheid en samenwerking in Europa die bleef voortbestaan tot aan het einde van de Koude Oorlog en zelfs daarna deze functie vervulde als *Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa* (OVSE). Zo ontstaat er een nieuw perspectief op de rol en drijfveren van Nederland in het vormgeven van Europese veiligheid en het al dan niet kanaliseren van Oost-Westspanningen dat tot op de dag van vandaag nog relevant is.

Helsinki: Europese détente en integratie van de EG-9 (1973-1975)

Op 3 juli 1973 ging de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa officieel van start in de *Finlandia Hall* in Helsinki, waaraan alle Europese landen behalve Albanië deelnamen, alsmede de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten en Canada. Na twee jaar intensieve onderhandelingen in Helsinki en Genève, werd op 1 augustus 1975 het zogeheten Helsinki Slotakkoord door de regeringsleiders van de 35 deelnemende landen ondertekend. In Helsinki stonden drie hoofdonderdelen op de agenda, die later bekend werden als

de drie 'manden' van Helsinki. De eerste mand betrof aangelegenheden over veiligheid in Europa, en bevatte tien beginselen waarop de relaties tussen de deelnemende staten gebaseerd moesten zijn. De tweede mand ging over samenwerking op het gebied van economie, wetenschap, technologie en milieu. De derde mand betrof samenwerking op humanitair gebied en menselijke contacten.¹² De CVSE werd met name bekend door het zevende beginsel in de eerste mand, waarin mensenrechten werden vastgelegd, en waaraan alle deelnemende staten zich dus ook verbonden.

De CVSE gaf een nieuw kwalitatief karakter aan de Koude Oorlog vanwege haar multilaterale dimensie, die de détente tussen enkel de supermachten ontsteeg. De CVSE werd daardoor een troef voor *Europese détente*, die meer ruimte bood aan bewegingsvrijheid van kleinere Europese staten.¹³ Doordat alle resoluties binnen de CVSE moesten worden aangenomen middels unanimiteit, hadden ook daadwerkelijk *alle* staten een evenwichtige stem in het proces. Voor een klein land als Nederland was dit een belangrijk aspect van de CVSE. De toenmalige Nederlandse premier, Joop den Uyl, benadrukte in een reflectie over de CVSE-onderhandelingen dat 'one of the interesting aspects of the conference has been that its proceedings were not dominated only by the larger states among us. On the contrary, several

¹² *Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken* (hierna *MinBuZa*), *CVSE Helsinki-heden* ('s- Gravenhage: Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1985) 7 en 12.

¹³ Jussi Hanhimäki, 'Detente in Europe, 1962-1975', in: *The Cambridge history of the Cold war, volume II crisis and détente*, Melvyn Leffler en Odd Arne Westad ed. (New York: Cambridge University Press, 2010), 198-200.

small countries have assumed a role in the Conference which outweighs their geographical size'.¹⁴

De ontspanning tussen de twee supermogendheden was sinds het begin van de jaren '70 op gang gekomen, middels verdragen en afspraken die bijdroegen aan het beslechten van de nucleaire wapenwedloop tussen de VS en de Sovjet-Unie, waaronder de *Strategic Arms Limitation Treaty*. Ook op Europees niveau vonden er ontwikkelingen plaats die bijdroegen aan een verbeterde relatie tussen Oost en West op het gebied van militaire veiligheid, zoals de *Mutual Balanced Force Reductions* (MBFR), waarin wederzijdse evenwichtige troepenvermindering aan beide kanten van het ijzeren gordijn centraal stond. De nadruk binnen de CVSE kwam voor de West-Europese landen daarom te liggen op andere, 'zachtere' aspecten van veiligheid, zoals de inclusie van mensenrechten in de eerste mand. Zowel Nederland als de andere West-Europese landen zagen daarom heil in de CVSE als instrument voor een 'zachtere' interpretatie van détente. Zij hoopten dat middels de CVSE een verminderde oorlogsdreiging en een toename van economische, culturele en intermenselijke contacten zouden leiden tot een verbeterde individuele vrijheid in de Oost-Europese landen.¹⁵

Het standpunt van de Nederlandse delegatie werd ook sterk beïnvloed door het belang dat de minister van buitenlandse zaken, Max van der Stoel, hechtte aan individuele mensenrechten. Dit leidde

onder andere tot een sterke veroordeling van de Brezjnef-doctrine tijdens de CVSE-onderhandelingen. De Brezjnef-doctrine, afgekondigd in 1968, hield in dat de Sovjet-Unie mocht ingrijpen bij opstanden tegen regimes in andere Warschaupact-landen. Als antwoord op de Brezjnef-doctrine is er volgens de Nederlandse delegatie door Nederland én gelijkgestemde landen een duidelijke clausule gekomen in het beginsel acht van de slotakte over zelfbeschikking. Die bepaalde 'dat alle volken steeds het recht hebben om in volle vrijheid, wanneer zij dat wensen en zoals zij dat wensen zonder inmenging van buitenaf, hun interne en externe politiek te bepalen'.¹⁶ In de Nederlandse historiografie wordt de Nederlandse rol in dezen dikwijls benadrukt.¹⁷ Achter het besluit tot de bepaling van dit achtste beginsel in de eerste mand van het slotakkoord schuilt echter een belangrijke dynamiek die de internationale politieke verhoudingen op het Europese continent in de jaren '70 laat zien. De veroordeling van de Brezjnef-doctrine middels het achtste beginsel was namelijk absoluut geen verdienste van een Nederlands solo-optreden. Integendeel, Van der Stoel stelt dat Nederland zich 'vooral via het Westelijk overleg (de EG-9 en de NAVO-caucus) heeft ingespannen tot het welslagen van de conferentie', waarna hij als voorbeeld het voorstel met betrekking tot beginsel acht noemt.¹⁸ Binnen dat Westelijke overleg trok Nederland

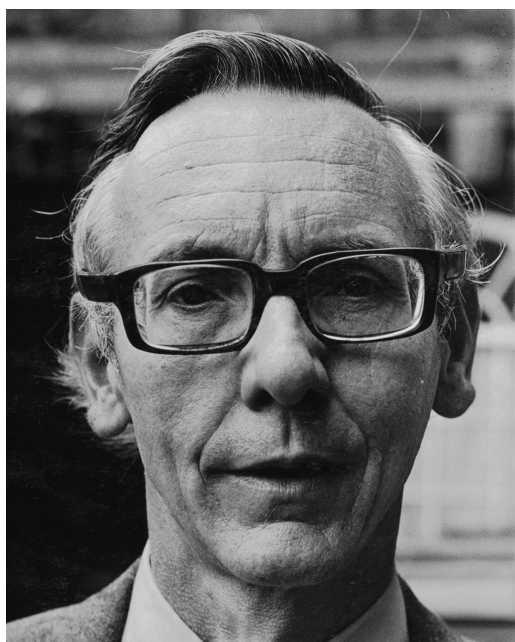
¹⁴ Concept interventie MP te Helsinki, 28 juli 1975, *Nationaal Archief (NA)*, 2.03.01, 8979, 3.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Kim Van der Wijngaart, *Bondgenootschap onder spanning. Nederlands-Amerikaanse betrekkingen, 1969-1976* (Hilversum 2011) 113-114 en 189-190.

¹⁶ Tekst mondelinge toelichting M in de Ministeraad over de CEVS, *NA*, 2.03.01, 8979, p.3.

¹⁷ Baudet, *Het heeft onze aandacht*, 89-90, en Bommert, *Nederland en Oost-Europa: meer woorden dan daden*, 93.

¹⁸ II Vredesbeleid, 2 Europese Veiligheid en Samenwerking détente, *NA*, 2.1 CEVS, 263, 27.

Minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoel

Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst

uitdrukkelijk met andere gelijkgezinde landen op om dergelijke initiatieven te kunnen ontplooiën.

Voor Nederland was het van belang om zich samen met de andere EG-lidstaten in te spannen voor de inclusie van mensenrechten in het Slotakkoord. Het begin van de CVSE in 1973 viel samen met de aansluiting van Denemarken, Ierland en Groot-Brittannië bij de Europese Gemeenschap. Deze groep van landen werd 'de Negen', ofwel de EG-9, genoemd en werkte nauw samen op het gebied van buitenlands beleid door middel van de zogeheten 'Europese Politieke Samenwerking' (EPS), die in 1970 in Luxemburg in het leven was geroepen. Het Nederlandse enthousiasme voor de EPS kwam tevens voort uit de bekoelde betrekkingen tussen Nederland en Verenigde Staten op het

gebied van mensenrechten.¹⁹ Op andere gebieden, zoals tijdens de oliecrisis in 1973, schaarde Nederland zich juist wel achter de Verenigde Staten.²⁰ De Amerikaanse minister van buitenlandse zaken, Henry Kissinger, was een klassieke machtspoliticus voor wie het bevorderen van mensenrechten in de internationale politiek geen prioriteit was. Voor Kissinger was *détente* eerder een erkenning van de status quo en het vreedzaam naast elkaar leven van landen met verschillende politieke systemen; een interpretatie die hij deelde met de Sovjet-Unie. De VS hadden in de eerste fase dan ook nauwelijks interesse in de CVSE. De *realpolitiker* Kissinger verklaarde in 1975 over het Helsinki-slotakkoord 'they can write it in Swahili for all I care'.²¹ Kissingers scepsis over mensenrechten leidde tot een voortdurende botsing met zijn Nederlandse ambtsgenoot, Max van der Stoel, die mensenrechten hoog in het vaandel droeg.²²

In de praktijk onderscheidde de Nederlandse delegatie zich daarin echter nauwelijks van de andere EG-lidstaten. De leiders van de Nederlandse delegatie, Huydecoper van Nigtevegt en zijn opvolger Van der Valk, waren zelfs expliciet door Van der Stoel geïnstrueerd dat de Nederlandse delegatie nooit een 'minderheid van één' zou mogen vormen vis-à-vis haar

19 Van der Wijngaart, *Bondgenootschap onder spanning*, 131-132.

20 Idem, 160-173.

21 Kissinger geciteerd in Hanhimäki, 'Henry Kissinger: Vision or Status Quo', in: *Visions of the end of the Cold War in Europe, 1945-1990*, Frédéric Bozo e.a. ed. (New York en Oxford 2012) 202.

22 Aerts, *Het land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (zevende druk, Amsterdam 2010) 326-327.

westerse bondgenoten.²³ Beide delegatieleiders voelden zich onnodig beknot door deze maatregel om een hypothetisch Nederlands isolement te voorkomen.²⁴ Het enige punt waarop de Nederlandse delegatie duidelijk meer initiatief nam dan haar gelijkgestemden, was op een relatief klein en specifiek onderwerp in mand drie. Dit was het punt over verbeterde contacten tussen uitgevers en schrijvers, wat in het Nederlandse buitenlandbeleid als een cruciale manier werd gezien om dissidente auteurs de mogelijkheid te geven hun boeken in het buitenland te publiceren.²⁵ De starre houding die Nederland aannam om de opname van dit specifieke punt binnen de slotakte te waarborgen leidde zowel bij het oostelijke als het westelijke kamp tot ergernis. Zo vertelt Van der Valk dat de Sovjetdelegatie zijn geduld verloor en 'fiolen van toorn over de oncoöperatieve houding van de Nederlandse delegatie' uitgoot.²⁶ Ook Kissingers verzekering aan Andrei Gromyko dat hij hem een 'Dutch Cabaret' in Moskou zou besparen, moet worden uitgelegd als een verzekering dat hij niet zo lang zou blijven hameren op relatief kleine punten.²⁷

Ondertussen gaf Van der Valk aan dat zijn leidraad wat de Nederlandse tekst betreft contacten tussen auteurs en uitgevers was om een 'ferme, zij het niet te opvallende houding in te nemen' om daarmee wel tot de 'inner group' van de

subcommissie 'cultuur' te blijven horen.²⁸ Dit duidt erop dat Nederland een duidelijke mening had, maar dat als het puntje bij paaltje kwam zij zichzelf tijdens het multilaterale overleg van de CVSE veel gematigder en behoedzamer opstelde. Dit strookt met de observatie van een Britse ambassadeur, die stelde dat '[f]or all their tough noises in the meetings of the Nine and the Fifteen [NATO members], [the Dutch] were for the most part unwilling to expose their views in discussions with the East'.²⁹ Dit staat haaks op het beeld van de 'Nederlandse hardnekkige vasthoudendheid' en de 'onverzettelijke onderhandelingspositie' dat in de historiografie wordt geschetst.³⁰ De 'voortrekkersrol' die Nederland in het kader van mensenrechten en de derde mand leek te nemen, was veeleer retorisch.³¹

Mensenrechten waren bovenal een belangrijk smeermiddel voor succesvolle Europese Politieke Samenwerking in het kader van de CVSE, wat door Nederland dikwijls werd beoordeeld als het belangrijkste, eigenlijke doel van de CVSE. Max van der Stoel ging in 1975 zelfs zo ver dat hij stelde dat de multilaterale dialoog tussen Oost en West geen doel op zichzelf zou moeten zijn, en dat een voorwaarde voor deze dialoog was dat de EG-9 met één stem zou spreken. Daarbij stelde hij dat de multilaterale dialoog (van de

23 Van der Stoel geciteerd in Baudet, *Het heeft onze aandacht*, 78.

24 Ibid.

25 Baudet, *Het heeft onze aandacht*, 83.

26 Ontvangen codebericht, contacten uitgevers-auteurs, 5 juni 1975, *MinBuZa*, inv. nr. 1831, 3300 Genève (1975).

27 Van der Wijngaart, *Bondgenootschap onder spanning*, 189-190.

28 Ontvangen codebericht, afhandeling van zaken in subcommissie K, 16 juni 1975, *MinBuZa*, inv. nr. 1831, 3300 Genève (1975).

29 CSCE: The First 200 Days. Analysis results of the MPT, 13 June 1973. *Documents on British Policy Overseas* (hierna DBPO), series 3, volume 2.

30 Zie respectievelijk Baudet *Het heeft onze aandacht*, 93 en Bomert, *Nederland en Oost-Europa*, 96.

31 Bomert, *Nederland en Oost-Europa*, 98, vgl. Baudet, *Het heeft onze aandacht*, 90.

CVSE) zich niet sneller zou mogen ontwikkelen dan de West-Europese politieke samenwerking.³² Ook andere lidstaten van de EG-9 dachten er zo over.³³ Zo stelde een Britse ambassadeur tegen die achtergrond dat het belang van de conferentie niet beperkt was tot het verbeteren van de verhouding tussen Oost- en West-Europa, maar dat het een proefproces geworden was voor een verbeterde coördinatie tussen de EG-9.³⁴ De EG-9 zorgde er zelfs voor dat het uiteindelijke Slotakkoord mocht worden ondertekend door de Italiaanse vertegenwoordiger in zijn hoedanigheid als voorzitter van de gemeenschap.³⁵ In een terugblik van de ministerraad op de CVSE in 1975 is de alinea die stelt dat een 'nauwe samenwerking tussen de Negen lidstaten' van de EG een van de 'meest verheugende uitvloeisels' van de CVSE is geweest, met pen onderstreept.³⁶

Nederland had gemengde gevoelens over de slotakte die werd ondertekend op 1 augustus 1975. Omdat de CVSE bij uitstek een multilateraal platform was, waarbij werd gestemd door middel van de consensusregel, heeft Nederland volgens Den Uyl 'an appropriate part in the final outcome

of the Conference' gespeeld.³⁷ Dit lijkt een reëlere conclusie dan de soms ietwat triomfalistische ondertoon in de historiografie. Met name de beginselen zeven en acht, over de eerbiediging van mensenrechten en fundamentele vrijheden zoals de vrijheid van denken, geweten, godsdienst en overtuiging, en de gelijkheid van rechten en het zelfbeschikkingsrecht voor de volken, alsmede de inhoud van de derde mand – het vrijer verkeer van personen, ideeën en informatie, waren resultaten van het slotakkoord waar Nederland tevreden mee was. Zij meende dat deze resultaten er waren gekomen door Nederland zelf én haar 'gelijkgestemde landen'.³⁸ De conferentie werd echter met name beschouwd als succesvol voor de samenwerking tussen de EG-9; het was het eerste platform waarbinnen zij met één stem naar buiten traden en daarin ook erkend werden door de andere landen.³⁹

Mensenrechten en détente in Belgrado (1977-1978)

In 1977 kwamen alle deelnemers aan de conferentie van Helsinki weer bijeen voor de eerste toetsingsconferentie in de Joegoslavische hoofdstad Belgrado. Deze toetsingsconferentie, die als hoofddoel had om de afspraken zoals vastgelegd in de Helsinkislotakte te toetsen, vond plaats van juni 1977 tot maart 1978. Tijdens de eerste vervolgonferentie kwam de nadruk van Nederland vooral te liggen

32 Verzonden code bericht, Ref. Nr. 779, 20 januari 1975, *MinBuZa*, 3300 Genève (1975).

33 Dit blijkt onder andere uit archiefmateriaal van *DBPO*. Vgl. A. Romano, 'The Nine and the Conference of Helsinki: a challenging game with the Soviets', in: *Beyond the Customs Union: the European Community's quest for deepening, widening and completion, 1969-1975*, J. Van der Harst ed. (Brussel: Bruylant, 2007) 83-104.

34 CSCE: The First 200 Days. Analysis results of the MPT, 13 June 1973, *DBPO*, 136-146.

35 Ontvangen codebericht, slotdocument, 15 juli 1975, *MinBuZa*, inv. nr. 1831, 3300 Genève (1975).

36 Tekst mondelinge toelichting M in de Ministeraad over de CEVS, *NA*, 5.

37 Concept interventie MP te Helsinki, 28 juli 1975, *NA*, 3.

38 Tekst mondelinge toelichting M in de Ministeraad over CEVS, *NA*, 2-4.

39 Vgl. Romano, 'The Nine and the Conference of Helsinki', 98-102.

Andrei Gromyko, de minister van buitenlandse zaken van de Sovjet-Unie van 1957-1985, spreekt op de CVSE ontwapeningsconferentie – waar de Sovjets al lang voor gelobbyd hadden – in Stockholm in 1984. *Wikimedia commons*

op ontspanning in Europa middels een verbetering van de mensenrechtensituatie in Oost-Europa en een vrijer verkeer van mensen, ideeën en informatie tussen Oost- en West-Europa. Zo bracht Van der Stoep als enige de campagne tegen *Charta 77* ter sprake. *Charta 77* was een Tsjechische mensenrechtengroep opgezet door artiesten, schrijvers, en muzikanten na de arrestatie van de Tsjechische rockband *The Plastic People of the Universe*. De Tsjechische regering had alle ondertekenaars van *Charta 77* veroordeeld, en sommige gevangengenomen.⁴⁰ Dit was in strijd met beginsel zeven van het Helsinkiakkoord, en daarom kon deze kwestie bij uitstek worden aangehaald tijdens de toetsingsconferentie in Belgrado.

Door Oost-Europa werd de westerse nadruk op mensenrechten echter

voornamelijk gezien als bedreiging van détente. Bovendien was het in strijd met een van de beginselen van de slotakte, namelijk inmenging in privéaangelegenheden van andere staten. Voor Oost-Europa betekende détente vooral militaire ontspanning door middel van wederzijdse veiligheidsmaatregelen en zelfbeschikkingsrecht en soevereiniteit. Dit hield in dat er geen inmenging in interne staatsaangelegenheden zou zijn door andere landen en dat elk land zelf zijn rechts- en politiek-systeem zou moeten kunnen mogen bepalen.⁴¹ ‘Détente’ was voor Nederland en haar westerse bondgenoten dus iets heel anders dan voor Oost-Europa.

Hoewel zowel Oost- als West-Europa het belang van détente onderstreepte,

⁴⁰ Annet Bleich, *De stille diplomaat. Max van der Stoep 1924-2011* (Amsterdam 2018) 202.

⁴¹ Bericht über die Ergebnisse der 2. Phase der europäischen Sicherheitskonferenz, Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, DY/30IV B 2/20/614 | 51, M213, 80.

was de sfeer van de Belgradoconferentie een stuk grimmiger dan die in Helsinki. De Helsinki-slotakte bleek gemakkelijk onderhevig aan verschillende interpretaties. Tijdens de Belgradoconferentie beschuldigden beide ideologische blokken dat de tegenpartij de Helsinki-akkoorden niet serieus had genomen. Ten opzichte van Helsinki en Genève had de Amerikaanse delegatie een opmerkelijke strategiewijziging ondergaan. Het tijdperk Nixon-Kissinger was voorbij en met Jimmy Carter in het Witte Huis kwam ook een retorisch agressiever mensenrechtenbeleid. Dit droeg bij aan een verslechtering van de supermachttendénte. De CVSE werd nu gezien als het ideale middel om de Sovjets op de proef te stellen. De Belgradoconferentie was voor Carter topprioriteit en vroeg om een strenge inspectie van de mensenrechtensituatie in het Oosten.⁴² De Amerikaanse ambassadeur Arthur Goldberg zocht in Belgrado volop verbale confrontatie met Yuri Vorontsov, de leider van de sovjetdelegatie. Goldberg benadrukte de schending van individuele mensenrechten in communistische regimes van Oost-Europa en de Sovjet-Unie. Een Britse ambassadeur zei dan ook dat Goldberg en Vorontsov ‘clearly elected themselves from the beginning as stars of the meeting, each determined to cap each other’s speeches’.⁴³

De Nederlandse delegatie raakte in Belgrado in een spagaat. Max van der Stoel was verheugd dat hij in het laatste

jaar van zijn ministerschap in de Amerikaanse president Carter eindelijk een invloedrijke medestander had in de internationale politiek wat betreft het belang van mensenrechten.⁴⁴ De Nederlandse delegatie veroordeelde de campagne tegen Charta 77. Maar tegelijkertijd sloot Nederland zich met de EG-9 aan bij de neutrale, niet-geallieerde, en communistische landen in hun kritiek dat Amerika middels haar starre houding het voortzetten van een positief Oost-West dialoog op het spel zette.⁴⁵ De Franse president Valéry Giscard d’Estaing en de West-Duitse bondskanselier Helmut Schmidt vroegen zich bijvoorbeeld bezorgd af of het beleidigen van de Tsjechische communistische machthebbers de déntéte niet in gevaar zou brengen.⁴⁶

Door de provocerende houding van de VS, kwamen de EG-9 ondertussen in een ietwat lastig pakket terecht. Het is opmerkelijk dat de landen die in de EG zaten een formele afstemming van standpunten binnen de CVSE met de NAVO-lidstaten afwezen. Zij stelden dat meer nauwe samenwerking tussen de EG en de NAVO de neutrale en niet-geallieerde staten zou doen vervreemden van de CVSE, en ook de communistische landen zou inspireren tot een onderlinge samenwerking. In werkelijkheid wilden de EG-9 – Nederland inclusief – vooral de VS buiten boord houden. Een Britse ambassadeur schreef in 1978 dat de EG-9 zich hadden

44 Bleich, *De stille diplomaat*, 202.

45 Vgl. A. Romano, ‘The main task of European political cooperation. Fostering déntéte in Europe’, in: *Perforating the Iron Curtain. European déntéte, transatlantic relations and the Cold War, 1965-1985*, Paul Villaume en Odd Arne Westad ed. (Kopenhagen 2010) 123-142.

46 Bleich, *De stille diplomaat*, 203.

42 Fischer, ‘Bridging the gap between east and west. The N+N as catalysts of the CSCE process, 1972-1983’, 156.

43 Mr. R.E. Pearsons to Dr. D.A.L. Owen, 13 maart 1978. *DBPO*, series 3, volume 2, 486-492, 489.

voorgenomen om in Belgrado een 'frank and extensive review' van de implementatie van de slotakte te geven, maar dat zij hun commentaar in non-polemische termen zouden verwoorden. Op deze manier hoopten de EG-9 dat er aan het einde van de herziening van het slotdocument ruimte zou zijn voor voorstellen die zouden leiden tot een verbeterde implementatie van de slotakte in de toekomst. Het was dus uitdrukkelijk niet de bedoeling van de EG-9 om de confrontatie op te zoeken. Toen de Belgradoconferentie begon, konden zij echter niet anders dan ondersteuning bieden aan het onomwonden Amerikaanse voorstel om mensenrechten in een aparte tekst nog eens te benadrukken. Politiek gezien kon West-Europa zo een voorstel over mensenrechten niet weigeren, maar de EG-9 beseften maar al te goed dat dit voorstel een provocerende non-starter was.⁴⁷

Terwijl de ontspanning tussen de twee supermogendheden zienderogen begon af te brokkelen – niet in het minst door de Sovjetinval in Afghanistan in december 1979 –, bleef de CVSE een essentieel platform voor het waarborgen van Europese veiligheid en de voortzetting van het internationale diplomatieke verkeer. Dit toont wederom de kracht van de multilaterale dialoog aan. Toch zagen velen de toetsingsconferentie in Belgrado als een falen, omdat het niet resulteerde in een slotdocument. Daarmee is de enige concreet behaalde verdienste van Belgrado, namelijk het besluit tot een vervolgonferentie in Madrid, wel van uiterst belang gebleken voor het de-escaleren van de Koude Oorlog: de multilaterale dialoog

bleef in stand. Dat is ook de verdienste geweest van kleinere Europese landen zoals Nederland, die hun stem gehoord kregen in de CVSE. Nederland nam hierin echter geen uitzonderingspositie in. Zij voer vooral de koers van de EG-9. Nederland had een iets verharde ideologische houding aangenomen ten aanzien van Helsinki, vanwege de mensenrechtenschendingen die hadden plaatsgevonden in het Warschaupact na het ondertekenen van de slotakte, en omdat zij zich nu iets meer kon permitteren met de VS als belangrijke ondersteuner van het mensenrechtenverhaal. Maar de Nederlandse delegatie bleef toch vooral ook gematigd middels compromissen met de EG-9. Een goede verstandhouding waarborgen binnen de EG-9 alsmede een goede band met de VS onderhouden, bleven erg belangrijk voor de strategie van de Nederlandse delegatie in Belgrado. Soms leek ze iets verder te durven gaan dan haar Franse en West-Duitse collega's in het uiten van kritiek op de Oostbloklanden, toch was zij bij lange na niet de 'havik' die de Amerikaanse delegatie onder Goldberg was of die zij volgens de literatuur was.⁴⁸

Madrid 1980-1983: Nederland en de CVSE in tijden van crisis en spanning

Gedurende de jaren na Belgrado, raakte de détente tussen de supermachten verder in verval. Op de Sovjetstationering van de nucleaire middellangeafstandsraketten, SS-20, die op West-Europa waren gericht, volgde eind december 1979 de Sovjetinvasie in

47 Idem.

48 Baudet, *Het heeft onze aandacht*, 93.

Afghanistan.⁴⁹ Voor Nederland bevestigde de inval niet alleen een diepgewortelde vrees voor territoriale en ideologische Sovjetexpansie, maar was dit ook een cynische noot bij eerdere Sovjet-toezeggingen met betrekking tot mensenrechten en humanitaire aangelegenheden.⁵⁰ Hoewel de Europese détente vooralsnog intact was gebleven, leefde de delegatie, met de mislukte onderhandelingen in Belgrado in het achterhoofd, gespannen toe naar de vervolgcferentie die tussen november 1980 en september 1981 in Madrid plaats zou vinden. Gevreesd werd dat de strubbelingen tussen de supermachten de realisatie van een succesvol slotdocument zouden bemoeilijken, terwijl dit wel als een noodzakelijke stap werd gezien voor het realiseren van de duurzame investering in Europese veiligheid en samenwerking – daar was de CVSE immers ooit voor opgericht.⁵¹ Deze periode, die ook wel ‘de tweede Koude Oorlog’ wordt genoemd, was precies het tegenovergestelde van alles waar de CVSE naar streefde.

Tijdens de eerste weken van de conferentie, die op 11 november 1980 begon, uitte Nederland zich echter aangenaam verrast over sfeer en toon van de onderhandelingen, die relatief vriendelijk en gemoedelijk verliepen. De grootste meevaller was dat de Sovjets ‘opvallend gematigd’ reageerden op de westerse kritieken aangaande Afghanistan.⁵² ‘Tegen de

aanvankelijke verwachtingen in’, zo stelde de delegatie op 1 december, ‘hebben noch de harde westelijke kritiek noch de verslechterde sfeer [...] geleid tot een werkelijke confrontatie’.⁵³ Nederland dichtte de positieve start toe aan de ‘demonstratie van eensgezindheid’ die voortvloeide uit de ‘goede verhoudingen tussen de “negen” en de “vijftien” [NAVO-lidstaten]’.⁵⁴ Indirect, zo stelde men, spoorde de westerse eensgezindheid zelfs de Sovjets aan tot een coöperatieve opstelling.⁵⁵

Voortvloeiend uit het idee dat westerse eenheid de Europese samenwerking en veiligheid ten goede zou komen, bleef het aansturen op westerse samenwerking in Madrid een speerpunt voor Nederland. De leider van de Nederlandse delegatie, Frans van Dongen, streefde in het bijzonder naar ‘de handhaving van de band tussen de Europese gemeenschap en de Atlantische bondgenoten’ en zat daarmee volledig op één lijn met de Nederlandse regering.⁵⁶ In de praktische uitvoering hiervan raakte de delegatie echter steeds meer Atlantisch georiënteerd. Wanneer de onderhandelingen gevoelige, maar voor Nederland belangrijke onderwerpen besloegen, zoals mensenrechten in Warschaupactlanden, nam de delegatie niet per se het initiatief, maar ze ging samenwerkingsverbanden aan met andere westerse mogendheden, in het bijzonder met Groot-Brittannië en de

49 Frans van Dongen, *Van Timor naar Jakarta: Bestuursambtenaar in diplomatieke dienst* (Amsterdam 2009) 160.

50 ‘De Ontspanningspolitiek Opnieuw Beschouwd. PLAN notities’, 16 juni 1980, *NA*, 2.05.318, p. 5, 18-19.

51 J. L. R. Huydecoper van Nigtevecht, ‘Letter from Huydecoper van Nigtevecht to Keus’, 30 januari 1988, *NA*, 2.05.318, 5-6.

52 Ontvangen codebericht, discussie eerste week, 1 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

53 Ontvangen codebericht, Eerste mand, 1 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

54 Ontvangen codebericht, Eerste fase vervolgcferentie madrid, een terugblik, 20 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

55 Ontvangen codebericht, CVSE., appreciatie eerste vier weken hoofdbijeenkomst, 8 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

56 Idem, 173-74.

Verenigde Staten. Deze tactiek had meerdere voordelen voor de delegatie: niet alleen was het een investering in de NAVO-EG-relatie, tegelijkertijd kon Nederland, als klein land, op deze manier actief haar standpunten uitdragen zonder een soloconfrontatie met de Sovjet-Unie aan te hoeven gaan.⁵⁷

Tevens investeerde Nederland in de westerse samenwerking door als bemiddelaar op te treden tussen westerse landen. Dat deed ze bijvoorbeeld in december 1980, toen de Verenigde Staten dreigden tegen het Franse voorstel betreffende een Europese Ontwapeningsconferentie (EOC) te stemmen. Gezien de gespannen internationale situatie van dat moment, zo stelde de delegatie, zou een daadwerkelijke verwijdering tussen de Amerikanen en de Fransen, 'het slechtst denkbare scenario voor Madrid [...] betekenen en sommige bondgenoten, w.o. Nederland, voor zeer ernstige problemen plaatsen.'⁵⁸ Aangezien de Nederlandse toestemming om binnen NAVO-verband kruisraketten op Nederlandse bodem te plaatsen begin jaren tachtig tot massale protesten leidde, was het van groot belang om op het front van Europese veiligheid in ieder geval de westerse eenheid te handhaven. Om escalatie te voorkomen, probeerde Van Dongen in december 1980 zijn Amerikaanse ambtgenoot, Max Kampelman, te overtuigen in Washington een oplossing te bepleiten en het Franse EOC-voorstel

te steunen.⁵⁹ Het was de expliciete strategie van de Nederlandse delegatie om enerzijds haar 'tegenpool' Frankrijk binnenboord te houden en anderzijds haar 'positie als loyale partner in het Atlantisch bondgenootschap' te gebruiken om 'in Washington welwillend gehoor te krijgen [...] voor een gemeenschappelijk Europees standpunt'.⁶⁰

Ondanks de verrassend gemoedelijke sfeer in Madrid en de Nederlandse investeringen in de westerse samenwerking, werd het de delegatie vanaf midden december 1980 steeds duidelijker dat het uitblijven van grote confrontaties niet gelijk stond aan progressie. Naarmate de onderhandelingen vorderden, bleek in toenemende mate dat de problemen die zich in Belgrado hadden voorgedaan, ook in Madrid aanwezig waren: de compromisbereidheid die beide zijden moesten tonen om een tot een succesvol slotdocument te komen, bleef uit.⁶¹ Waar de Oost-Europese landen ontwapening benadrukten als de kern van Europese samenwerking en veiligheid, benaderden de westerse landen, waaronder Nederland, 'mensenrechten als integrerend onderdeel van de ontspanning'.⁶² Zoals Van Dongen het verwoordde, leidde deze tegenstelling er herhaaldelijk toe dat er aangaande de kernthema's eerder sprake van 'communicatie' dan van een daadwerkelijk 'dialogo'.⁶³

57 Zie de ontvangen codeberichten van 28 november 1980, 12 december 1980 en 16 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

58 Ontvangen codebericht, cvse, appreciatie eerste vier weken hoofdbijeenkomst, 8 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

59 Idem.

60 Van Dongen, *Van Timor naar Jakarta*, 162.

61 Ontvangen codebericht, cvse tweede vervolgbijeenkomst. Swbw – beginselen 24 november – 19 december 1980 terugblik, 20 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

62 Idem.

63 Ontvangen codebericht, vier weken derde mand, menselijke contacten, 19 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

De staat van beleg in Polen, afgekondigd door Jaruzelski op 13 december 1981, vormde een struikelblok tijdens de CVSE-conferentie in Madrid.

Wikimedia Commons

In het licht van de gespannen en onzekere internationale veiligheidssituatie van dat moment, vond Nederland de stoeve vooruitgang in Madrid verontrustend. In het bijzonder de verslechterde humanitaire omstandigheden in Warschaupactland Polen, waar de nieuwe vakbeweging *Solidarnosc* telkens meer op ramkoers lag met de communistische regering, baarde de delegatie zorgen. Met het oog op de Brezjnevdoctrine verwachtte Nederland dat eventuele militaire Sovjetmanoeuvres een catastrofale impact zouden hebben op het verdere verloop van de onderhandelingen. Zo stelde Van Dongen dat een gewelddadig Sovjetingrijpen 'het einde van de conferentie, en wellicht ook dat

van het CVSE-proces [zou] betekenen'.⁶⁴ Ondanks deze zorg, stelde Nederland zich in de praktische uitdraging van haar standpunt voorzichtig op. Gevreesd werd dat de Sovjet-Unie een directe tegenaanval tegen Nederland in zou zetten, of wellicht getriggerd zou worden zich actief in de Poolse situatie te mengen.⁶⁵ Omdat het 'ongewenst [zou voorkomen] dat Nederland in deze omstandigheden geheel zou achterblijven', schaarde de delegatie zich

64 Ontvangen codebericht, cvse, appreciatie eerste vier weken hoofdbijeenkomst, 8 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

65 Ontvangen codebericht, cvse tweede vervolgbijeenkomst., polen cvse, 12 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

wederom achter assertievere westerse mogendheden, ditmaal de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en de Bondsrepubliek Duitsland.⁶⁶

Binnen het westerse blok bleven de spanningen tussen Frankrijk en de Verenigde Staten over het EOC-voorstel voor wrijving zorgen.⁶⁷ Tegen de achtergrond van de gespannen internationale veiligheidssituatie van dat moment, baarde dergelijke 'scheurtjes in het beton van het westerse huis' de Nederlandse delegatie, die nog steeds herhaaldelijk optrad als mediator tussen beide delegaties, zorgen.⁶⁸ Hoewel verwacht werd dat het westerse blok altijd weer verenigd zou worden in zijn afkeer van de Sovjet-Unie, werd geveesd dat 'het ontbreken van een duidelijke westerse lijn' de Sovjets in staat zou stellen om 'bij voorbaat de schuld van het uitblijven van resultaten op het westen af te schuiven'.⁶⁹ Het aantreden van Ronald Reagan als nieuwe president van de Verenigde Staten in januari 1981 maakte het er, gezien zijn antisovjetretoriek, niet gemakkelijker op.

Hoewel de redactiefase van het slotdocument op 12 februari 1981 van start ging, kwam deze in de praktijk nauwelijks van de grond 'wegens gebrek aan overeenstemming zowel op procedurele als op

materiele gronden'.⁷⁰ De ideologische tegenstelling tussen het Oost- en Westblok bemoeilijkt tal van discussies aangaande de wijze waarop de implementatie van de 'westelijke essentialia' (mensenrechten, een EOC en menselijke contacten) in het slotdocument geïntegreerd moesten worden.⁷¹ Hoewel de delegatie moeite had met de situatie, bleef het investeren in Europese samenwerking en veiligheid middels de westerse dialoog voor Nederland hoog in het vaandel staan. Zo werden bijvoorbeeld de overpeinzingen van de delegatie om, bij het uitblijven van onderhandelingsbereidheid aan de kant van de Sovjets, enkele stafleden terug te trekken, direct de kop in gedrukt door het Ministerie van Buitenlandse Zaken onder het mom dat het westen ervoor moest waken om 'geen voedsel [te geven] aan een geheel ongefundeerde indruk dat het geen reële behoefte aan het voortzetten van de dialoog met het Oostblok zou hebben'.⁷² Afgezien van dit meningsverschil prijst Van Dongen zichzelf in zijn memoires juist gelukkig 'dat [mijn] persoonlijke overtuiging correspondeerde met wat de Nederlandse regering van mij verwachtte'.⁷³ Op het fundamentele punt van de investering in de NAVO-EG-relatie sloten de visies van de Nederlandse delegatie en de regering die zij vertegenwoordigde naadloos op elkaar aan.

Ondanks onderhuidse strubbelingen, bleven escalaties uit en verliepen de onderhandelingen aan de oppervlakte

66 Ontvangen codebericht, polen cvse, 16 december 1980, *MinBuZa*, inv. nr. 2466, Madrid (1980).

67 Ontvangen codebericht, slotfase cvse-vervolgbijeenkomst madrid, westerse benadering, 13 februari 1981, *MinBuZa*, inv. nr. 2739, Madrid (1981).

68 Ontvangen codebericht, cvse-vervolgbijeenkomst – tweede fase algemeen beeld, 23 februari 1981, *MinBuZa*, inv. nr. 2739, Madrid (1981).

69 Ontvangen codebericht, CVSE-madrid, eerste indrukken van de derde fase, 7 mei 1981, *MinBuZa*, inv. nr. 2739, Madrid (1981).

70 Verzonden codebericht, 'tweede fase cvse vervolgbijeenkomst', 5 maart 1981, *MinBuZa*, inv. nr. 3897, Den Haag (1981).

71 Verzonden codebericht, 30 maart 1981, *MinBuZa*, inv. nr. 3897, Den Haag (1981).

72 Verzonden codebericht, 20 maart 1981, *MinBuZa*, inv. nr. 3897, Den Haag (1981).

73 Van Dongen, *Van Timor naar Jakarta*, 173-74.

dusdanig gemoedelijk dat de conferentie in december 1981 in een finaal stadium leek te komen. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken instrueerde de delegatie om een dergelijke afronding te stimuleren en ‘te trachten nog voor kerstmis een politieke doorbraak te bewerkstelligen.’⁷⁴ Voornaamste aandachtspunten voor Nederland in deze context waren ‘het behoud van westelijke cohesie en gevoel voor realiteitszin’, waarbij het EOC-mandaat, menselijke aspecten en het realiseren van een volgende vervolgbijeenkomst continu in gedachten gehouden diende te worden.⁷⁵ Toch verliep de totstandkoming van het slotakkoord anders dan men van tevoren had voorzien. Op 13 december 1981 gooide een uitbarsting van socio-politieke spanningen in Polen roet in het eten toen de Poolse regering een staat van beleg invoerde als reactie op een golf aan stakingen en protesten georganiseerd door *Solidarnosc*. Als gevolg van de getroffen maatregelen kwamen ruim negentig demonstranten om het leven en belandden er enkele duizenden in de gevangenis. Hoewel de Brezjnevdoctrine had kunnen worden toegepast op het bedreigde socialisme in Polen, besloten de Sovjets om niet in te grijpen.⁷⁶ De NAVO achtte de Sovjet-Unie verantwoordelijk voor de Poolse crisis en stelde dat er hard tegen de Sovjets moest worden opgetreden.⁷⁷

De Poolse Crisis bracht de strubbelingen in Madrid aan de oppervlakte. Het slotdocument dat na de crisis werd ingediend sneuvelde. De onderhandelingen moesten worden hervat.⁷⁸ De situatie in Polen had niet alleen de Oost-Westrelatie extra onder druk gezet, maar verhardde ook de spanningen tussen de NAVO en de EG. De Verenigde Staten, Ronald Reagan was inmiddels president, wilden dat het Westblok het NAVO-standpunt ook binnen de CVSE uit zou dragen en wensten hard tegen de Sovjet-Unie op te treden. Het niet investeren in het verbeteren van individuele rechten en vrijheden in haar satellietstaat, zo werd gesteld, was een directe inbreuk van de Sovjets op de in Helsinki gemaakte afspraken en diende daarom ook in Madrid veroordeeld te worden. De EG-landen bepleitten daarentegen een meer gematigde reactie. Hoewel de tien EG-landen – Griekenland was immers toegetreden in 1981 – zich aansloten bij het Amerikaanse verwijt dat de Sovjets de Helsinkinormen hadden geschonden, leefde tegelijkertijd de angst dat harde maatregelen binnen de CVSE contraproductief zouden werken en de dialoog zouden doen stagneren.⁷⁹

Binnen dit NAVO-EG-schisma bevond ook Nederland zich in een spagaat. De delegatie meende dat de NAVO, en niet de CVSE, ‘het forum [was] waarin de westerse landen hun beleid [moesten]

74 Verzonden codebericht, 12 december 1981, *Min-BuZa*, inv. nr. 3897, Den Haag (1981).

75 Idem.

76 A. Paczkowski en M. Byrne (eds) *From Solidarity to Martial Law. The Polish Crisis of 1980-1981. A documentary history* (Boedapest 2007) documenten 81 en 82, 446-455.

77 Gregory F. Domber, ‘Transatlantic Relations, Human Rights, and Power Politics’, in *Perforating the Iron Curtain*, 195-197; 62.

78 Ontvangen codebericht, cvse-bijeenkomst, plenaire d.d. 16 december 1981, 16 december 1981, *Min-BuZa*, inv. nr. 3897, Madrid (1981).

79 Selvage, ‘The Politics of Lesser Evil: The West, the Polish crisis, and the CSCE review conference in Madrid, 1981-1983’, in: Nuti Leopoldo ed., *The Crisis of Détente in Europe: From Helsinki to Gorbachev 1975-1985* (London: Routledge, 2008), 44-45.

coördineren.⁸⁰ Toch sloot de delegatie zich, samen met de Duitse en Griekse partners, in de algemenere zin aan bij het Amerikaanse standpunt dat er na de gebeurtenissen in Polen 'geen sprake meer [kon] zijn van business as usual.'⁸¹ De ontwikkelingen, zo werd gesteld in februari 1982, moesten hoe dan ook betrokken worden bij de debatten in de plenaire en redactionele sessies die vanaf dat moment in Madrid plaats zouden vinden.⁸² Omdat het, juist in deze tijden van crisis, 'van groot belang [was] de CVSE vervolgbijeenkomst als gespreksforum open te houden', achtte Nederland het van grote betekenis om te blijven investeren in de dialoog.⁸³

In het licht van de Poolse crisis wilden de gedelegeerden de conferentie niet afbreken, maar wel pauzeren: tussen 13 maart en 9 november 1982 ging de conferentie met reces.⁸⁴ Na de hervatting trachtte Nederland zich constructief op te stellen.⁸⁵ Met ingang van 1983 zette Nederland actief in op de spoedig realisering van 'een gebalanceerd en substantieel einddocument'.⁸⁶ Desondanks bleven de onderhandelingen

gedurende de eerste maanden van 1983 stroef verlopen. Wederom beperkten de knelpunten zich niet louter tot Oost-West tegenstellingen, maar was er ook sprake van frictie tussen de EG-landen en de Verenigde Staten. Waar de tien EG-lidstaten, waaronder Nederland, stelden dat de conferentie lang genoeg had geduurd en dat het tijd was om van westerse zijde enkele concessies te doen, zetten de Amerikanen de hakken in het zand.⁸⁷ Vanaf februari 1983 stelden de neutrale en niet-gebonden landen, zoals Zwitserland en Joegoslavië, zich herhaaldelijk op als mediators door in miniatuuergroepen aan te sturen op het oplossen van minder lastige onderwerpen, en daardoor de 'wezenlijk controversiële zaken' te isoleren.⁸⁸ Hoewel grote conflicten hierdoor werden vermeden, bleef de vooruitgang van de onderhandelingen echter beperkt tot secundaire kwesties.⁸⁹ Deze situatie ergerde de Nederlandse delegatie, die, hoewel niet bereid in te geven op de punten van ontwapening en de menselijke dimensie, herhaaldelijk onderstreepte 'dat het tijdstip [naderde] waarop van westerse zijde besluiten over eventuele concessies zullen moeten worden genomen'.⁹⁰ De delegatie bracht deze visie met name in de praktijk door zich wederom op te stellen als bruggenbouwer binnen het westerse front. De delegatie bleef, ondanks haar veroordeling van de harde opstelling van

80 Ontvangen codebericht, kerstreces en ontwikkelingen in Polen, 16 december 1981, *MinBuZa*, 3897, Madrid (1981).

81 Verzonden codebericht, cvse vervolgbijeenkomst te madrid 5^e fase, 3 februari 1982, *MinBuZa*, inv. nr. 4010, Den Haag (1982).

82 Idem.

83 Verzonden codebericht, cvse vervolgbijeenkomst te madrid 5^e fase, 3 februari 1982, *MinBuZa*, inv. nr. 4010, Den Haag (1982).

84 Alexis Heraclides, *Security and Co-Operation in Europe: The Human Dimension, 1972-1992* (London: Frank Cass & Co. Ltd, 1993) 64.

85 Ontvangen codebericht, zesde zitting cvse vervolgbijeenkomst te madrid, slotbeschouwing, 17 december 1982, *MinBuZa*, inv. nr. 2739, Madrid (1982).

86 Ontvangen codebericht, cvse-vervolgbijeenkomst, 10 februari 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 2891, Madrid (1983).

87 Ontvangen codebericht, cvse-vervolgbijeenkomst., derde week, 7e fase, 25 feb 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 2891., Den Haag (1983).

88 Ontvangen codebericht, cvse-vervolgbijeenkomst., tweede week, 7e fase, 18 februari 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 4129, Madrid (1983).

89 Ontvangen codebericht, cvse-vervolgbijeenkomst., derde week, 7e fase, 25 feb 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 2891., Den Haag (1983).

90 Idem.

de Amerikanen, in haar concessiebereidheid Atlantisch georiënteerd en vormde zo geregeld een blok samen met de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Zo instrueerde het Ministerie van Buitenlandse Zaken de delegatie bijvoorbeeld in maart om 'in de westelijke caucus krachtig stelling te nemen' en de NAVO-EG-verhoudingen te bevorderen door 'bilateraal contact te zoeken met Kampelman', de Amerikaanse delegatieleider.⁹¹

Gedurende het late voorjaar en de zomer van 1983 bleef de delegatie zich inschikkelijk opstellen binnen het westerse blok. Nederland was in de eerste helft van 1983 voorzitter van de Europese Politieke Samenwerking en had daarmee een speciale verantwoordelijkheid.⁹² Doel van de Nederlandse houding was zowel het bespoedigen van de totstandkoming van een voor Nederland inhoudelijk werkbaar slotdocument, als het bevorderen van de NAVO-EG-relatie. Vanwege 'de noodzaak de westelijke eenheid te behouden', stelde Nederland bijvoorbeeld in mei bereid te zijn om 'bepaalde niet geheel bevredigende posities [...] te aanvaarden'.⁹³ Hoewel de delegatie inhoudelijk gezien in eerste instantie vaak bij de Tien aansloot, '[verdiende] het stellig de voorkeur om een breder draagvlak te scheppen door uitbreiding tot de 16 [NAVO-lidstaten] en, mogelijk, ook de neutralen'.⁹⁴ Volgens Nederland

was deze compromis- en eenheidsgerichte aanpak niet meer dan realistisch. Op 30 juni, stelde het Ministerie van Buitenlandse Zaken zelfs dat het 'illusoir' was om te denken dat de 'bekende Nederlandse verlangens inzake substantiële verbetering in het humanitaire vlak in dit stadium tot de reële mogelijkheden [behoorden]'.⁹⁵ Enkele dagen later stelde het Ministerie zeer content te zijn met de wijze waarop de delegatie, 'de centrale positie die zij binnen het onderhandelingsproces door haar speciale verantwoordelijkheid had te vervullen op bewonderenswaardige inhoud heeft gegeven'.⁹⁶

Op 18 juli 1983 stemde Nederland dan toch eindelijk in met het slotdocument, een moment dat, ondanks alles, door het Ministerie werd beschouwd als 'een zeer duidelijk bewijs van de vitaliteit van het cvse-proces'.⁹⁷ Hoewel de blokken er verschillende ideeën op nahielden wat veiligheid en détente betrof, was het toch gelukt om met het akkoord substantiële aanvullingen op de slotakte van Helsinki te implementeren, waaronder een ontwapenings- en mensenrechtenconferentie.⁹⁸ Terugblikkend uitte Nederland zich positief over de inhoud van het slotakkoord en keek met trots terug op haar eigen aanpak van de verschillende crises die zich in Madrid hadden voorgedaan. Juist in deze tijden van spanning, zo werd gesteld, was de voortgang van de dialoog noodzakelijk geweest om 'het bestaande

91 Verzonden codebericht, nna-voorstellen, 15 maart 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 4129, Den Haag (1983); Ontvangen codebericht, cvse vervolgbijeenkomst madrid. navo caucus 18 dezer, 19 april 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 2891, Madrid (1983).

92 Van Dongen, *Van Timor naar Jakarta*, 168.

93 Verzonden codebericht, 2 mei 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 4129, Den Haag (1983).

94 Verzonden codebericht, 29 juni 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 4129, Den Haag (1983).

95 Verzonden codebericht, 30 juni 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 4129, Den Haag (1983).

96 Verzonden codebericht, 3 juli 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 4129, Den Haag (1983).

97 Verzonden codebericht, 18 juli 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 4129, Den Haag (1983).

98 Heraclides, *Security and Co-operation in Europe*, 65-69.

diepe wantrouwen te verminderen'.⁹⁹ Ondanks deze positieve noot, sloot de Nederlandse delegatie de conferentie in Madrid af met een toon van teleurstelling. Op 1 september 1983 schoot de Sovjet-Unie een Zuid-Koreaans passagiersvliegtuig neer, waarbij 269 mensen om het leven kwamen. Tegen deze achtergrond, zo stelde de delegatie, vormde het slotdocument 'een anticlimax op wat onder gunstigere internationale omstandigheden een mogelijke aanzet had kunnen betekenen voor een begin van verbetering van de oost-west betrekkingen'.¹⁰⁰

Conclusie

Terugblikkend op de eerste fase van de CVSE in Helsinki, stelde de toenmalige delegatieleider Huydecoper van Nigtevecht dat de CVSE geen vriendschappelijk vredesoverleg was. Des te meer was het een keihard politiek spel, waarbij het niet zozeer ging om het naleven van de gemaakte regels, dan wel om het verdedigen en veiligstellen van de positie van het eigen land.¹⁰¹ In toenemende mate werd duidelijk dat de 'vooruitgang' van de conferentie werd gedefinieerd aan de hand van de integratie van voor het Westen belangrijke thema's in de respectievelijke slotdocumenten. De wijze waarop

Nederland invulling aan deze positie gaf, is zowel complexer als genuanceerder dan tot op heden verondersteld. Nederland stelde zich op als een kritische doch consensusgerichte bruggenbouwer met een sterke oriëntatie op de westerse dialoog. In tegenstelling tot de neutrale en niet-gebonden landen, bouwde Nederland echter geen bruggen tussen Oost en West, maar tussen de EG en de NAVO.

Nederland hechtte inderdaad veel belang aan mensenrechten, maar onderlinge westerse samenwerking stond niet alleen in dienst hiervan. Onderlinge samenwerking was ook een belangrijk doel van de CVSE, of zelfs hét belangrijkste doel, wat met name tot uiting kwam tijdens de conferentie in Helsinki en in Genève. Nederland bleek zeer bereid om compromissen te sluiten met haar EG-9 bondgenoten, omwille van de West-Europese politieke integratie. Daarbij was een vermeende voorvechtersrol op het gebied van mensenrechten ondergeschikt aan de wens tot een ferme West-Europese politieke samenwerking. De onverschillige Amerikaanse houding in Helsinki en Genève bood de West-Europese landen de mogelijkheid om binnen de EG-9 tot een nauwere, beter gecoördineerdere samenwerking te komen ten opzichte van het Oostblok. Het is opvallend dat de Nederlandse delegatie al vanaf het begin zeer enthousiast meedeed aan de Europese politieke samenwerking, ook op een moment dat het op andere fronten – zoals tijdens de oliecrisis in 1973 – nog zeer sterk de kant van de Amerikanen koos.¹⁰² Daarbij lag in tijden van ontspanning in

99 Verzonden codebericht, 18 juli 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 4129, Den Haag (1983).

100 Ontvangen codebericht, cvse-madrid, slotverklaring van de ministers, 11 september 1983, *MinBuZa*, inv. nr. 2891.

101 J.H.R. Huydecoper van Nigtevecht, 'Letter from Huydecoper van Nigtevecht to Keus', 20 januari 1988, *NA*, 2.05.318, 2. En: J.H.R. Huydecoper van Nigtevecht, Memorandum. Van: Huydecoper. Aan: PLAN, 'Oost-West verhoudingen en de CVSE', 21 augustus 1980, *NA*, 2.05.318, inv. nr. 11, 3.

102 Wijngaart, *Bondgenootschap onder spanning*, 160-173.

de jaren zeventig de nadruk op de EG, terwijl die ten tijde van confrontatie – dus in Madrid begin jaren tachtig – duidelijk richting de NAVO en de Amerikanen verschoof; een verschuiving die hand in hand ging met de prioritering van veiligheid onder de Amerikaanse nucleaire paraplu boven (Europese) samenwerking. In de eerste helft van 1983 gebruikte Nederland haar voorzitterschap van de EPS dan ook om de standpunten van de EG en de NAVO met elkaar te verzoenen.

De spanning tussen de EG en de NAVO op de CVSE bleef een uitdaging voor Nederland. Dit kwam in het bijzonder tot uiting met de aanstelling van Carter in 1977, waarmee de dynamiek binnen het westerse huis op scherp werd gesteld. Hoewel Van der Stoep in Carter een invloedrijke en machtige bondgenoot vond op het gebied van mensenrechten, dreef in Belgrado het Amerikaanse verlangen keihard de confrontatie met de Sovjet-Unie aan te gaan. Nederland wederom in de armen van de EG-landen. De casus van Nederland als klein land, doch lid van zowel de NAVO als de EG, toont dus duidelijk aan dat de CVSE een Europees proces was, waarbij het niet alleen ging om de supermogendheden. In het kader van de CVSE was het ‘EG-beleid onder Van der Stoep’ dan ook aanzienlijk minder voorzichtig dan veelal wordt verondersteld en was zelfs Van der Stoep minder ‘traditioneel op de Verenigde Staten georiënteerd’ dan vaak wordt geschetst.¹⁰³ In de Europese context wordt duidelijk dat de CVSE ook voor Nederland in het bijzonder van belang was als

oefenplatform voor West-Europese politieke samenwerking.

De crisissituatie die begin jaren '80 de gehele internationale politiek onder druk zette, plaatste zowel de Oost-Westsamenwerking als het NAVO-EG-bondgenootschap onder zware druk. Toen aan de vooravond van de conferentie in Madrid de internationale spanningen tot het kookpunt stegen, vond Nederland wederom een antwoord op haar zorgen in een sterke focus op de westerse dialoog. Hoewel de EPS hoog in het vaandel bleef staan, wilde Nederland koste wat kost voorkomen dat dergelijke ‘scheurtjes in het westerse huis’ desastreus gevolgen zouden hebben, en trok de delegatie geregeld de rol van mediator tussen de EG en de VS naar zich toe, zoals toen spanningen tussen Frankrijk en de VS over een Frans EOC-voorstel hoog opliepen. Hieruit blijkt dan ook dat de houding van Nederland binnen de CVSE eerder opgevat kan worden als ‘ferm, doch onopvallend’, dan als onverstoerbare volhardende verdediger van mensenrechten. Een compromisbeleid met haar bondgenoten bleek uiteindelijk belangrijker dan een eenzame harde confrontatie met de Oost-Europeanen.

Na krap een jaar onderhandelen in Madrid deed de Poolse Crisis de problemen die ook in Helsinki en Belgrado onder de oppervlakte hadden gesluimerd bovendrijven. Duidelijk werd hoe sterk de interpretatie en uitleg van de Helsinki Akkoorden gekleurd werd door de Oost-Westdivisie. Waar ‘veiligheid’ en ‘samenwerking’ ogenschijnlijk objectieve concepten leken, bleken de definities hiervan mijlenver uit elkaar te liggen. Voor de westerse landen was het verzekeren van de vrijheid van het individu het hoogste doel, terwijl de Warschaupactlanden

¹⁰³ Duco Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek* (derde druk, Utrecht 2006) 299.

wapenbeheersing en niet-inmenging in interne aangelegenheden als sleutel tot het garanderen van veiligheid zagen. Hoewel deze frictie al ten tijde van de Helsinki-top duidelijk was geworden, had de détente de meeste geschillen de kop ingedrukt en had de wil om samen te werken overheerst.

Nederland achtte het in theorie wenselijk om de aandacht voor humanitaire misstanden begaan door de Sovjets te veroordelen en mensenrechten boven alles te bepleiten, maar de realiteit van de Koude Oorlog zorgde ervoor dat deze houding genuanceerd in de praktijk moest worden gebracht. Angst en onzekerheid wat betreft potentiële Sovjetexpansie en een escalatie van de internationale spanningen waren van grote invloed op hoe de Nederlanders zichzelf binnen de CVSE-dialoog positioneerden. Dit werd naar buiten toe niet altijd zo gecommuniceerd, maar blijkt wel uit de bronnen. Het door de archieven geschetste beeld strookt daarom niet met de 'disproportional influence', die in de Nederlandse historiografie aan de Nederlandse delegatie werd toegeschreven.¹⁰⁴

Ook wanneer Nederland zich wél actief inzette voor mensenrechten, lagen hier zowel nobele als tactische overwegingen ten grondslag. CVSE-betrokkenen als Van der Stoep geloofden écht dat mensenrechten bijdroegen aan een betere wereld, maar de wijze waarop deze visie werd geoperationaliseerd had een sterke pro-West-Europese en anti-Sovjet dimensie. Mensenrechten waren binnen het kader van de CVSE nooit een doel op zich en in dat opzicht is de Nederlandse 'preoccupatie met het mensenrechtenbeginsel'

¹⁰⁴ Baudet, 'It was Cold War and we wanted to win', 187.

minder absoluut dan tot nu toe verondersteld.¹⁰⁵ Dit strookt met de visie van Peter Malcontent, die beargumenteert dat 'binnen het Nederlandse mensenrechtenbeleid het eigenbelang nooit op grote afstand verkeerde' en dat het werd 'gevoed door politieke overwegingen'.¹⁰⁶ Anderzijds, lijkt zowel de Nederlandse als de internationale historiografie te weinig recht te doen aan de rol van Nederland als West-West bruggenbouwer, terwijl de Nederlandse delegatie met name in Madrid wel degelijk een fundamentele rol heeft gespeeld in het verenigen van de belangen van de NAVO- en EG-lidstaten. Ook dit was noodzakelijk voor de continuering van het CVSE-proces.

De Nederlandse bronnen laten zien hoe de dialoog, die ooit in het leven was geroepen om multilaterale samenwerking te continueren in tijden van internationale spanningen, in de praktijk sterk onderhevig was aan de Oost-Westpolarisatie van die tijd. Hoewel alle betrokken staten in Helsinki instemden met het idee van een pan-Europese conferentie over de waarborging van Europese veiligheid, werden de blokken het in de kern nooit eens over hoe een 'succesvolle' implementatie hiervan praktisch vorm zou moeten krijgen. Tegen de achtergrond van de détente waren in Helsinki en Belgrado de uiteenlopende definities van 'voortgang' en 'veiligheid' beheersbaar gebleven, maar toen in de loop van de jaren tachtig de Oost-West spanningen intensiverden, bleken deze tegenstellingen in toenemende mate van

¹⁰⁵ Bomert, *Nederland en Oost-Europa*, 113.

¹⁰⁶ Peter Malcontent, 'Nederland en de Mensenrechten', in: *De Wereld volgens Nederland: Nederlandse Buitenlandse Politiek in Historisch Perspectief*, J. Pekelder, R. Raben en M. Segers ed. (Amsterdam: Boom, 2015), 150.

invloed op de CVSE-dialoog. Hoewel de CVSE werd gezien als een efficiënte manier om de pan-Europese dialoog gaande te houden in tijden van crisis, was deze dialoog bovenal een middel om Europese samenwerking naar westers model vorm te geven. Een letterlijke pan-Europese samenwerking, waarin eventueel compromissen gesloten zouden worden met Oost-Europa, was dus niet wat de Nederlanders voor ogen hadden. De nadruk die de Nederlanders legden op de implementatie van de mensenrechten was dus meer dan alleen een nobel streven om de leefomstandigheden overal in Europa te verbeteren. Tegelijkertijd was de Nederlandse compromisbereidheid niet alleen een zwakgebod, maar droeg het met name in Madrid bij aan de de-escalatie van geopolitieke spanningen.

Over de auteurs

Dr. Laurien Crump is Universitair Hoofddocent in Contemporaine Europese Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Zij is thans bezig met een VENI-project over de CVSE, dat bekostigd wordt door NWO. Haar boek *The Warsaw Pact Reconsidered: International Relations in Eastern Europe, 1955-69* (Routledge, 2015) heeft de internationale George Blazyca prijs gewonnen.
E-mail: L.C.Crump@uu.nl

Lenna Lammertink MA is in september 2018 afgestudeerd van de Research Master History aan de Universiteit Utrecht. Haar onderzoekspecialisatie is Europa tijdens de Koude Oorlog, in het bijzonder Duitsland. Ze studeerde tijdens haar bachelor en master aan de Universiteit van Utrecht, de Universität Leipzig, en de University of Sheffield.
E-mail: l.m.lammertink@students.uu.nl

Eva Zeilstra MA studeerde in augustus 2018 af van de Research Master History aan de Universiteit Utrecht. Momenteel is ze als onderzoeksassistent betrokken bij een project over de geschiedenis van het Pieter Baan Centrum.
E-mail: b.e.zeilstra@uu.nl

